

1994 RUANDA SOYKIRIMI VE ÇATIŞMA SONRASI DÖNEMİN STRATEJİK DİYALOG MODELİYLE ANALİZİ

ANALYSIS OF THE RWANDAN GENOCIDE OF 1994 AND THE POST CONFLICT PERIOD WITH A STRATEGIC DIALOGUE MODEL

Zikriye Sevdâ SEKME

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler, Sakarya/Türkiye

ORCID Number: <https://orcid.org/0000-0002-1884-5509>

ÖZET

1994 Ruanda Soykırımı 1 milyon insanın ölümüyle sonuçlanmıştır. Soykırımın temelinde tarihsel, yapay kimliğe dayalı etnik, ekonomik ve itaate dayalı siyasi kültür gibi nedenler bulunmaktadır. Soykırımın gerçekleşeceği önceden bilinmesine rağmen BM, ABD veya AB ülkeleri herhangi bir müdahalede bulunmamış ve olaylara seyirci kalmıştır. Soykırımı uluslararası tepkinin gelmemesi soykırım faili aşırı Hutu hükümetini daha da cesaretlendirmiştir. Çalışmada Ruanda soykırımının tarafları, nedenleri, gelişimi, çatışmayı etkileyen üçüncü aktörlerin tepkisi ve soykırım sonrası süreç ele alınmıştır. Bu makale 1994 Ruanda soykırımını çatışma yönetimi modellerinden biri olan Stratejik Diyalog Modeliyle (SDM) analiz etmeyi amaçlamıştır. Ayrıca makalede soykırım sonrası süreçte çatışmayı dönüştürme stratejisi bağlamında barış inşa süreci ele alınmış ve mevcut uygulamalardaki eksiklikler tespit edilmiştir. Bu makalede tümevarım araştırma modeli ve betimleyici analiz yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1994 Ruanda Soykırımı, Stratejik Diyalog Modeli, Barış İnşası, Çatışmayı Dönüştürme Stratejisi

ABSTRACT

The Rwandan genocide of 1994 resulted in the death of 1 million people. Genocide is based on historical, ethnic, economic and political culture based on artificial identity. Although it was known in advance that the genocide would take place, the UN, us or EU countries did not intervene and stood by the events. The lack of an international response to the genocide has further emboldened the extreme Hutu government, the perpetrator of the genocide. The study dealt with the parties, causes, development of the Rwandan genocide, the reaction of the third actors affecting the conflict and the post-genocide process. This article aimed to analyze the Rwandan genocide of 1994 through a Strategic Dialogue model. In addition, the article discussed the peace-building process in the context of the strategy of transforming conflict in the post-genocide process and identified deficiencies in existing practices. This article uses the induction research model and descriptive analysis method.

Key Words: 1994 Rwandan Genocide, Strategic Dialogue Model, Peacebuilding, Conflict Transformation Strategy

1. GİRİŞ

Tarih boyunca dünyanın pek çok bölgesinde çok sayıda insan soykırımı maruz kalmıştır. Soykırımlar tarihi incelendiğinde bazı ortak özelliklere sahip olduğu tespiti yapılabilir. Bu tespit Ruanda örneğini açıklaması bakımından da önem taşımaktadır. Bunlardan ilki devlet ile soykırım arasındaki ilişkinin niteliğidir. Bu nitelik Ruanda örneğinde olduğu gibi soykırımın kendiliğinden ve ani şekilde ortaya çıkmadığı planlı ve sistematik şekilde gerçekleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu manada aşırı siyasi partiler gibi devlet dışı aktörler, silahlı gruplar ile hükümet arasında iş birliği kurulması devlet destekli soykırım kavramının ana karakteristiğidir. (Weiss-Wendt, 2010:81-82) Bir devletin soykırımın tarafı haline gelmesinde o ülkenin mevcut hükümeti, milli ordusu, bürokrasisi, varsa diktatörlük rejimi, ideolojiler, politik partiler etkili olabilmektedir. Yani bu aktörler ve unsurlardan biri veya daha fazlasının soykırım olaylarında doğrudan veya dolaylı rolü bulunmaktadır. (Weiss-Wendt, 2010:83-99) Soykırımlarla ilgili ortak özelliklerden bir diğeri ise gerçekleştirmelerini tetikleyen infial yaratacak ani bir olayın patlak vermesidir. Ruanda özelinde vurgulanması gereken bir diğer konu ise toplu kitlesel ölümlere neden olan bu olayların tarihsel, siyasi, ekonomik gibi çoklu nedenler sarmalında gerçekleşmesidir. Bu bağlamda bu çalışmada da tek bir gerekçe veya itici unsur üzerinden olayların açıklanamayacağı kabul edilmiştir. 1992'de Ruanda'da yaşanan devlet destekli soykırım olayı 1 milyon insanın öldürülmesiyle sonuçlanmış ve olay dünya tarihine kanlı bir leke olarak geçmiştir. Soykırımda yalnızca Tutsilerin değil ılımlı Hutuların da (Tutsilerin katledilmesine karşı çıkan veya Ruanda'da ekonomik, siyasi ve sosyal hayata dahil edilmesini savunan) hedef alınması tarihteki benzer olaylardan Ruanda soykırımını ayırmaktadır. Bunun yanında soykırım sırasında Tutsi nüfusu komşu ülkelere mülteci akını

başlatmışken soykırım sonrası dönemde Hutu mülteci akını yaşanmış ve bu konu komşu ülkeleri istikrarsızlaştırıcı bir sorun olarak süreklilik arz etmiştir.

Ruanda'da soykırımına çatışma analizi modellerinden Stratejik Diyalog Modelinin (SDM) uygulanması amaçlanmıştır. Türkçe literatürde SDM ile ilgili çalışmanın neredeyse yok denecek kadar az olmasından dolayı Ruanda örneğinde uygulanması tercih edilmiştir. SDM'ye göre ilk aşamada sorun tanımlanır. Sorunun siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel nedenleri ve mevcut durumu analiz edilmektedir. Amaç arka plan analizi yapılarak olayı etkileyen iç-dış aktörlerin ve bunların birbiriyle ilişki düzeylerinin tespit edilmesidir. SDM'nin ikinci aşaması karşılaştırmalı aktör analizi bağlamında SWOT analizinin yapılmasıdır. Amaç çatışmaya doğrudan veya dolaylı şekilde katılan kişi, grup ve kurumların tespit edilerek güçlü, zayıf yanlarının, uzlaşma seviyelerinin, birbiriyle ilişkilerinin, istekleri ve gerçekleştirme kapasitelerinin incelenmesidir. SDM'nin üçüncü aşaması çatışmayı kalıcı olarak sona erdirmek amacıyla strateji uygulama aşamasıdır. Ruanda örneğinde çatışmayı dönüştürme devreye girmektedir. SDM'nin son aşaması ise uygulama aşamasıdır. Bu aşama Ruanda devletinin çatışma sonrası süreçte çatışmanın yapısal etkilerini ne kadar giderdiği barış sürecinin başarılı olup olmadığını analiz edilmesiyle tamamlanır. (Erdem, 2019:39-40)

2. SORUNUN TANIMLANMASI

Ruanda soykırımı 7 Nisan 1994'te başlayan 100 gün içinde aşırı Hutu hükümetinin desteğiyle Interahamwe (Birlikte Çalışanlar) adlı grubun, sivil halkın, Katolik kilisesinin de dahil olduğu yaklaşık 1 milyon Tutsi ve ılımlı Hutu'nun öldürmesiyle gerçekleşen devlet destekli soykırım olaylarıdır. Katliam, Uganda topraklarında bulunan ve Tutsilerin kurmuş olduğu Ruanda Yurtsever Cephesi'nin (Front Patriotique Rwandais-FPR/RYC) Paul Kagame liderliğinde Ruanda'ya saldırarak Hutu hükümetini düşürmesiyle son bulmuştur. (Milliyet, 2 Temmuz 2010) Soykırımı tetikleyen olay 6 Nisan'da Ruanda Cumhurbaşkanı başkanı ve Hutu milliyetçisi Juvenial Habyarimana ve Brundi Cumhurbaşkanı Cyprien Ntaryamira'nın içinde olduğu uçağın Kigali havalimanına inişi sırasında roketli saldırı sonrası düşürülmesidir. 7 Nisan'da RYC'nin ulusal kurumlara entegrasyonunu destekleyen Tutsilerin ve siyasi liderlerin ilk cinayetleri gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanlığı Muhafızları, Başbakan Agathe Uwilingiyimana ve üç bakana suikast düzenlerken, Başbakana yardım etmeye çalışan on Belçikalı barış gücü Ruanda ordusu askerleri tarafından silahsızlandırılarak idam edilmiştir. (Bradol ve Le Pape, 2017:26)

Soykırım öncesi dönemde hükümet içindeki ılımlı Hutuları tasfiye eden aşırı Hutu hükümeti Habrayama'nın suikaste uğramasını bahane ederek bu olaydan Tutsileri sorumlu tutmuş ve soykırım olayları başlamıştır. Uçağın kim tarafından düşürüldüğü şaibeli olsa da bu olay soykırım olayını tetiklemesi ya da bahane edilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Günümüzde olayın faillerinin bulunamaması şüpheleri daha da arttırmaktadır. Suikast ile ilgili üç iddia öne sürülmüştür. İlki suikastın radikal Hutu hükümeti tarafından Arusha barış antlaşmasını baltalamak amacıyla bölgenin kontrolünü elinde bulunduran Ruanda Silahlı Kuvvetlerinden bir grup tarafından Kanombe kışlasından fırlatılan iki füzeyle düşürüldüğü yönündedir. (Hürriyet, 11 Ocak 2010) İkinci iddia Ruanda devletine aittir. Ruanda 2008 ve 2010'da uçağın düşürülmesinde Fransa'nın rolü olduğunu içeren raporlar hazırlamıştır. (Sputnik Türkçe, 3 Kasım 2016) Ancak suikastın kim tarafından yapıldığına dair iddiaların hiçbiri kanıtlanamamış ve konuyla ilgili yargılama da yapılmamıştır. Bununla birlikte suikastı bizzat Hutu hükümetinin gerçekleştirdiği iddiası daha kuvvetli bulunmaktadır. Çünkü önceden hazırlanmış ölüm listeleri ve planlanmış soykırım olayı suikastın hemen sonrasında başlatılmıştır. Ayrıca suikast ile aşırı Hutu Hükümetinin Arusha barış sürecinin baltalamak istemesi suikastın bahane edilmesi bağlamında mantıklı görülmektedir. Çünkü Arusha antlaşması Paul Kagame'ye bağlı RYC ile aşırı Hutu hükümeti arasında iktidarda güç paylaşımını içermekte ve Hutu hükümeti içindeki radikal kanat bunu istememekteydi. Oldukça zayıf bulunan üçüncü iddia Fransa tarafından aşırı Hutu hükümetine benzer şekilde uçağı RYC'nin düşürdüğü yönündedir. 2006'da Fransız yargıç Jean-Louis Bruguière, olaydan RYC'yi sorumlu tutmuştu. Bunun üzerine Kigali hükümeti, dönemin François Mitterrand hükümetini, soykırımı maddi destek vermekle suçlamış, Fransa ise iddiaları reddetmişti. (Hürriyet, 11 Ocak 2010)

Ruanda Ordusu, bu dönemde Mısır ve Güney Afrika'dan silah ve mühimmat almıştır. Ayrıca Ruanda ordusunda soykırımı bizzat müdahil olan başkanlık muhafızları ve elit grubu bulunmaktaydı. Başkanlık muhafızları iktidarı korurken elit grubun ana görevi ise aşırı Hutu milisleri güçlendirerek katliamlara yardım etmektir. Hutu Hükümeti tarafından organize edilen devlet destekli soykırımda, elit grup, sivil halka öncülük etmiş, halkı pala, kılıç, av tüfeği, el bombası ve mayın ile silahlandırmıştır. (Çakmak, 2011:512)

Ruanda'da tarihi çatışmalarla doludur. Bu kapsamda 1994 soykırımının 'provası' 1959 Belçika destekli Hutuların isyan etmesi ve iç savaş ile Tutsi krallığın yıkılması, 1962, 1964 ve 1973'te ülkede yaşanan çatışmalarda gözlemlenebilir. Dolayısıyla Ruanda'da olayların iç savaştan soykırımı evrilmesi sürpriz bir

gelişme olarak görülmemelidir. 1962’de bağımsızlık kazanan Ruanda’da yapılan seçimlerde Hutu milliyetçisi Parmehutu Hareketi (Hutu Özgürlük Hareketi) iktidara gelmiştir İktidara geldikleri andan itibaren, Belçikalıların desteğiyle, eski yönetimin uzantısı sayılan Tutsilere karşı hemen her bölgede çeşitli saldırılarda bulunmuştur. Bu faaliyetlerin sonucunda 20 bin ila 100 bin arasında Tutsi öldürülmüş, 160 bin kadarı da komşu ülkelere, Tanzanya ve Uganda’ya sığınmıştır. Bağımsızlık kazanılmasından sonra Parmehutu yönetimi, tek parti iktidarı sırasında da Hutu milliyetçisi bir politika izlemiştir. 1964 ve daha sonra 1974’teki Tutsi Pogromu (United States Holocaust Memorial Museum Holocaust Encyclopedia, 2019) adı verilen olaylarda birçok Tutsi öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir. Bu olaylar sırasında Tutsileri öldüren Hutular devlet tarafından korunmuştur. Göstermelik bir iki olay dışında kimse yargılanıp cezalandırılmamıştır. 1973’te Juvénal Habyarimana bir darbeye iktidarı ele geçirip, Parmehutu hareketine son vermiş ancak kendisi de bir Hutu milliyetçisi olduğundan Tutsiler için uygulanan siyasal, sosyal ve psikolojik ayrımcılıkta pek fazla değişiklik yaşanmamıştır. (Türkmen, 2008:126-127)

1980 yılına kadar komşu ülkelerdeki Tutsi nüfusu 500 binlere kadar ulaşmıştır. Eğitimli ve belli bir kısmının da zengin olan Tutsiler gittikleri ülkelerdeki önemli kadroları ele geçirerek ülkelere dönüş için organize olmaya çabalamışlardır. Bu kapsamda Tutsi diasporası Ruanda siyasetine doğrudan etkilemiştir. Bu amaçla kurulan RYC Ruanda hükümetine baskı kurmaya çalışmış ancak politik bir çözüme varılamamıştır. Uganda’daki kamplarından çıkıp Ruanda’da hükümetle silahlı mücadeleye başladıkları 1 Ocak 1990’dan Ağustos 1992’ye kadar bir iç savaş yaşanmıştır. Haziran 1993’te BM, Ruanda’da görev almaya başlamıştır. Önce BM Uganda-Ruanda Gözlemci Misyonu (UNOMUR) kurulmuş, bu misyonun görevinin bitmesinin ardından BM Ruanda Yardım Misyonu (UNAMAR) devreye girmiştir. Ağustos 1993’te taraflar arasında Aruşa Barış Antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu antlaşma hiç uygulanmamıştır. (Türkmen, 2008:128) Burada RYC’nin Uganda devleti tarafından desteklenmiş ve silahlandırılmış olduğu vurgulanmalıdır. Soykırımdan üç buçuk yıl önce BM tüzüğüne aykırı şekilde RYC Ruanda’yı işgal etmiş ve Kuzey dağlarında kamplar kurmuştu. (Epstein, The Guardian, 2017)

Kısa süren ateşkes dönemimde Fransa, aşırı uçtan Hutulara destek vererek kırsal kesimlerde Interahawme (Birlikte Çalışanlar) isimli örgütlenmeyi desteklemiştir. Fransız desteği iç savaşı kaçınılmaz kılmıştır. Bu dönemde Tutsilerle birlikte ılımlı sayılan Hutular da fişlenmiştir. Örgütün soykırıma hazırlık aşamasında Çin’e yüzbinlerce satır sipariş edilmiştir. BM’nin müdahale etmemesi üzerine katliam daha da şiddetlenmiştir. Katliam haberini alan RYC üyeleri ülkenin doğusundan girip katliamcılarla savaşarak Kigali’ye kadar ülkeyi ele geçirmiştir. O ana kadar iç savaşa doğrudan müdahale etmeyen Fransa, ani bir kararla, Hutu hükümetine askeri yardıma başlamıştır. Sonuç olarak 1994’ün Nisanından Temmuzuna kadar geçen 100 gün içinde tam 1 milyon Tutsi ve ılımlı Hutu, tüm dünyanın gözleri önünde, katledilmiştir. Soykırım sonrasında ise 2 milyon Hutu, Tutsilerin ve RYC askerlerinin öç almasından çekindiği için komşu ülkelere mülteci olarak sığınmıştır. Ruanda’nın Zaire, Tanzanya, Burundi gibi komşularına doğru akan Hutu nüfusu yeni bir mülteci krizi yaratmıştır. (Sabah, 6 Nisan 2010; White, 2015:30).

2.1. Çatışmaların Tarihsel Kökeni: Sömürge Dönemi Irka Dayalı Yapay Kimlik İnşası

1890’lı yıllarda 1994’te ki gibi Ruanda’da Hutu (%82), Tutsi (%17) ve Twa (%1) olarak üç farklı grup bulunmaktaydı. Literatürde bu grupların sosyo-kültürel, kast, sınıf, etnik, kabile veya ırksal düzlemde tanımlanıp tanımlanmaması oldukça tartışmalı bir konu olmakla birlikte bu grupların niteliğini ve aralarındaki ilişkiyi tanımlamada bu kavramların hiçbirinin bire bir uymadığı konusunda konsensüs bulunmaktadır. Ruanda’da demografik yapı nevi şahsına münhasırdır. Sömürge öncesi dönemde hepsi aynı dil, dine ve geleneklere sahip olmasına rağmen topraklar ve gelir kaynaklarını yöneten azınlık Tutsi aristokrasisi, tarımla uğraşan çoğunluk Hutuları yönetmekteydi. Ancak bir Hutu zenginleştiğinde Tutsi olabilmekte ve karşılıklı evlilikler yapılabilmekteydi. (White, 2015:24-25)

Ruanda tarihi incelendiğinde çatışmaların yeni bir durum olmadığı tarih boyunca Hutular ile Tutsiler arasında gerginlikler ve çatışmaların yaşanmış olduğu gözlemlenebilir. Ancak çatışmaların aynı dili konuşan iki grup arasında ırkçılık düzleminde yani etnik milliyetçiliği üzerinden iç savaşa ve soykırıma dönüşmesinin temelinde sömürgeci güç Belçika’nın uygulamaları bulunmaktadır. Kolonyal dönem öncesi Ruanda krallıklarında sosyal statüler geçişken ve uğraşılan ekonomik aktiviteye göre kimlik tanımlaması yapılmaktaydı. Yani Hutu ve Tutsi kimliklerini belirleyen en önemli etken uğraşılan ekonomik aktiviteydi. Hutular çoğunluğu oluşturan ve tarımla uğraşan kesimken Tutsiler hayvancılıkla uğraşan, savaşçı karakteri ağır basan azınlık yönetici elitti. Hayvancılıkla uğraşmak zenginlik göstergesi ve yüksek sosyal statü kabul edilmekteydi. Ancak zenginleşen bir Hutunun, Tutsi olma imkânı bulunmaktaydı. (Öztürk, 2011:68; Campbell, 2015:127-128) Önce 1890-1916 arası dönemde Alman sömürgesi olan Ruanda’nın Tutsi elit Krallar aracılığıyla yönetilme uygulamasına

devam edilmiştir. 1916-1956 Belçika kolonisi döneminde ise kimlikler siyasallaştırılmış Hutu ve Tutsi ayrı ırk olarak tanımlanmıştır. 1931'de sosyal kimliklerin ırksal kategoriye sokulması kimlik kartı uygulamasıyla gerçekleştirilmiştir. (Öztürk, 2011:69; Campbell, 2015:127-128) Bununla birlikte Belçikalılar nüfusun çoğunluğunu oluşturan Hutuları işçi olarak zorla çalıştırmış, eğitim ve iş imkanlarını sınırlandırmıştır. Buna karşılık ülke kaynaklarından faydalanan yönetici Tutsi eliti yaratılmıştır. 1920'li yıllarda Hami Hipotezi bağlamında Belçika, Katolik kilisesinin yardımıyla Tutsileştirme politikasına girişmiştir. Ruanda 1945-1962 arası dönemde Belçika himayesinde BM Vesayet Konseyi hakimiyetine girmiştir. Bir önceki dönemin aksine Belçika bu dönemde demokrasi yayma vaadiyle Tutsileri değil Hutuları desteklemiştir. (Sencarman, 2013:41)

2.2. Çatışmaların Diğer Nedenleri ve Mevcut Durumu

İç savaş durumunun ve çatışmaların nedenleri dört farklı kategoride sıralanabilir. Bunlardan ilki ve aşılması zor olan yapısal nedenlerdir. Yapısal nedenlerin başında bağımsızlık öncesi dönemde dominant grup olan Tutsilere karşı Hutuların öfkesi ve sömürge dönemi inşa edilen yapay ırksal kimlikler gelmektedir. Nüfusun %84 Hutu, %15 Tutsi ve %1 Twa gruplarından oluşmaktadır. Nüfusun %75'i Katolik Hristiyan, %24'ü Protestan Hristiyan, %15'i Müslüman ve %11'i diğer yerel dinlere mensuptur. (Ruanda, INSAMER, 2019) Bununla birlikte ülkede dinsel düzlemde değil siyasallaşmış etnik kimlik düzleminde bir çatışma dinamiği söz konusudur. Ancak bu ülkede dinsel ayrımcılık uygulanmadığı anlamına gelmemektedir.

Diğer bir yapısal neden ülkenin coğrafi şekilleridir. Bu kapsamda ülke topografyasının çatışmalara etkisi bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. Ruanda'nın coğrafi olarak merdiven biçiminde ve tepelik olması ülkede tarihsel olarak sosyal kontrol ve gözetim mekanizması kültürünü beraberinde getirmiştir. Coğrafi yapı, Jeremy Bentham tarafından geliştirilmiş mimari yapı olan Panoptikon'a (Bütünü Gözetlemek) benzemektedir. Bentham'ın tasarımı temel alınan düşünce, dönemin geniş kitleleri kontrol altına alma felsefesidir. Yapının tasarımıyla ilgili olarak yazılan mektuplarda yapının nezaret altında tutma, hapis, tecrit, zorla çalıştırma, eğitim gibi pek çok amaçla kullanılabileceğinden bahsedilir. Bentham yapının amacının insanların kontrol edilerek otoriteyi sağlanması olarak tanımlar. Bu kapsamda Ruanda'nın coğrafi yapısı Foucault'nun görülmeden gözetlemeye olanak verdiğini söylediği mimari yapı olan Panoptikon'a benzer biçimde gözetlemeye ve kişilerin gözetlenmese bile bu iktidarı içselleştirmelerine yol açmaktadır. (Özdel, 2012:23) Çatışmaların diğer yapısal ve aynı zamanda siyasal nedeni Ruanda'nın komşusu Burundi ve Uganda'nın çatışmaları etkileme ve çatışmalardan etkilenme duyarlılığıdır. Nisan 1994'te Burundi'nin seçilen ikinci devlet başkanı (etnik olarak Hutu idi) ve Ruanda devlet başkanı (Hutu) ile aynı uçakta seyahat ederken füze ile düşürülen uçakta hayatlarını kaybetmiştir. Özellikle radikal Hutu grupları bu olaydan Tutsileri sorumlu tutmuştur. İkinci olarak 1 Ekim 1990'da mülteci Tutsilerin ve çocuklarının kurduğu RYC, Uganda üzerinden Ruanda topraklarını işgale başlamıştır. (Öztürk, Bilgesam, 2009) Bu kapsamda Tutsilerin silahlı olarak örgütlendiği ülke olan Uganda'nın Ruanda siyasetine doğrudan etkisi bulunmaktadır. Burundi'de de Tutsi nüfusu Ruanda'daki gibi toplam nüfusun %15'i kadardır. Geri kalan çoğunluk Hutu kökenlidir. İki ülkenin coğrafi yapısı, ekonomik kaynakları ve nüfusunun yapısal özellikleri birbirine çok benzemektedir. Ruanda'ya benzer biçimde, Burundi tepelik yüzey şekillerinin hâkim olduğu topraklarda halkın %90'ı tarımla geçimini sağlamaktadır. Yine Ruanda'ya benzer şekilde, kimlikler Tutsi ve Hutu farklılığı üzerine kurulmuştur. Ancak Ruanda'nın aksine Burundi'de kahve ve çay ticaretinde, orduda ve hükümette Tutsiler hâkimdir. Burundi ve Ruanda arasındaki tarihsel, ekonomik, siyasi ve demografik benzerlikler iki ülkeyi bir diğerinde gerçekleşen olaylara hassas kılmaktadır. Burundi'de de şiddet olayları görülmekte ve hem Hutular hem Tutsiler birbirlerine karşı şiddete başvurumaktadırlar. (Öztürk, Bilgesam, 2015)

Çatışmaları tetikleyen siyasi nedenler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ruanda'nın totaliter yönetime sahip olması gelmektedir. Ruanda tarihinde siyasal temsil ve güç dağılımında merkezi rol iki grubun yer değiştirmesinden ibarettir. Bu kapsamda iktidar ya Tutsi azınlığın ya da Hutu çoğunluğun eline geçmiştir. Ayrıca kurulan yönetimlerde elit kadro sadece kendi bölgesinden ve kendini destekleyen kesimlere kaynak aktarmakta ve siyasal temsil sağlamaktadır. Örneğin 1. Cumhuriyet dönemi olan 1962-1973 arası seçimle iktidarda olan Kayibanda yönetiminde siyasi elitlerin ağırlık ve ayrıcalıkları Kuzey Hutularına aitti. Buna karşılık 2. Cumhuriyet döneminde, 1973'te askeri darbeyle iktidara gelen Habrayama'nın kurduğu askeri diktatörlük yönetiminde güç merkezi Güneyli Hutulara kaymıştır. Habrayama yönetiminde Güneyli Hutulara daha fazla ağırlık vermiş bu daha sonra Hutular arasında da bölünmelere ve memnuniyetsizliklere yol açmıştır. (Sencarman, 2013:46-47)

İkinci olarak sosyal, kültürel ve idari alanlarda çok gelişmiş kontrol mekanizmasına dayalı siyasal kültür ve devlet geleneği bulunmaktadır. Otoritenin halk üzerinde gücü ve itaat etme kültürü çok güçlüdür. 1994 soykırımı sırasında Katolik kilisesine sığınan halkın bizzat din adamlarınca katledilmesi, ispiyonlanması ve

kilise kapılarının soykırım suçlularına açılması bu durumun göstergelerinden biridir. Üçüncü olarak ülkede en temel insan hakları ve hukukun üstünlüğü geçmişte olduğu gibi günümüzde de zayıf durumdadır. En temel insan hakkı olan din ve vicdan özgürlüğü Belçika kolonyal döneminden günümüze kadar ihlal edilmesi bu zayıflığı göstermesi bakımından en iyi örnektir. Bu kapsamda Ruanda'nın eski Müftüsü Salih Habimana'nın da ifade ettiği gibi Belçikalılar sadece ırk merkezli değil aynı zamanda din merkezli bir ayrımcılık da gerçekleştirmişlerdi. Bu ayrımcılığa en çok da Müslümanlar maruz kalmışlardır. Zira Ruanda yönetimini ele geçirdikleri dönemde çıkardıkları toprak mülkiyeti yasasına göre Müslümanların toprak sahibi olmaları, ülke içinde serbest seyahat etmeleri ve eğitim almaları yasaklanmıştı. Bir Müslümanın bir yerden bir başka yere gidebilmesi için yörenin yöneticilerinden yazılı izin alabilmelerine endekslenmişti. Bu yasa çok yakın zamana kadar aynen bu şekilde uygulanmaya devam edilmiştir. (Söylemez, 2018:147-148)

Bir diğer siyasi neden devlet yönetime, askeri ve kolluk kuvvetlerine katılımda ayrımcılık yapılmasıdır. Hutular bağımsızlık sonrası dönemde Tutsilerin mecliste ve devlet kurumlarına girişinin zorlaştırılmıştır. Bu kapsamda kota sisteminin uygulanması örnek verilebilir. Bağımsızlık sonrası dönemde Tutsilerin siyasi ve idari alanda varlığı sembolik olduğu söylenebilir. (Mamdani, 2019:362-363) Diğer bir neden medyanın iç savaşı ve soykırımı provoke etmesi ve soykırımı oynadığı roldür. Ayrıca Ruanda'da sivil toplum örgütleri sivil halkın katliamlara katılmasını engelleyememiştir. Bu kadar geniş halk kitlelerinin katıldığı bir soykırım eyleminde sivil halkın nasıl harekete geçirildiği konusu radyo Ruanda yayın organı örneğiyle açıklanabilir. Ruanda soykırımındaki Radio Télévision Libre des Mille Collines (Radio RTLM) ateşleyici rolü detaylı biçimde belgelenmiştir. (White, 2015:29; Bruce-Lockhart, T24, 2016) Ruanda Soykırımı esnasında radyo ülke içerisinde iletişim ağını kuran ve soykırım eylemine katılanlar arasındaki organizasyonu sağlayan en önemli kitle iletişim aracı olmuştur. (Güzelipek, 2015:194) Bu radyonun Tutsiler için "hamam böcekleri" nitelenmesinde bulunması ve görüldükleri yerde öldürülmeleri konusunda açıkça propaganda yaptığı bilinmektedir. (TRT Haber, 6 Nisan 2018) "Mezarlar henüz dolu değil" söylemi radyodan yayınlanan sloganlardan biriydi. Soykırımı Tutsi ve ılımlı Hutulara işkenceler yapılmıştır. Canlı olarak yakılanlar, aile bireylerini kendi elleriyle öldürmesi için zorlananlar, canlı olarak lağım çukurlarına veya toprağa gömülenler olmuştur. Ayrıca çok sayıda kadın tecavüze uğramıştır. (Ceylan, GiaDergisi, 2017) Çatışmanın ekonomik ve sosyal nedenleri de gözden kaçırılmamalıdır. 1994 Soykırımı öncesi Ruanda'nın ekonomik durumu incelendiğinde ekonominin olaylara etkisinin büyüklüğü gözlemlenebilir. 1989 yılındaki uluslararası kahve fiyatındaki düşüş zaten kırılgan olan ve ana ihracat kalemi kahve olan Ruanda ekonomisini derinden etkilemiştir. Bu durumu kuraklık ve gıda sıkıntısı ağırlaştırmıştır. Ruanda'ya para desteğinde bulunan devletler ise Ruanda'ya tasarruf politikası uygulamak istemiştir. Bu istek devletin halka sağladığı sosyal hizmetlerde kesintiye yol açmıştır. (Ceylan, GiaDergisi, 2017)

Çatışmanın tarihsel zemininde ülkenin kıt kaynaklarının paylaşımında geçmişten günümüze kadar yaşanan adaletsizlikler göze çarpmaktadır. Bu kapsamda sömürge öncesi ve sömürge döneminde azınlık Tutsi elitinin iktidarda ülke kaynaklarının çoğunluğunu kullanmasına karşılık çoğunluk Hutuların kaynaklardan sınırlı faydalanması söz konusuydu. Bu durum bağımsızlık sonrası dönemde iktidara gelen Hutuların Tutsilere olan birikmiş öfkesinin ana gerekçelerinden de biriydi. Tarıma dayalı ekonomik yapı, kaynakların adaletsiz dağılımı ve ekonomik ilişkilerdeki hiyerarşik yapı çatışmaların önemli nedenleri arasındadır. Ülkenin başlıca geçim kaynağı olan tarımda ülke istihdamının %80'i, millî gelirinin ise yaklaşık üçte birini sağlamaktadır. Başlıca tarım ürünleri kahve, çay, patates, bezelye, soya, muz ve mısırdır. Bu ürünlerin uluslararası fiyatlarında yaşanacak bir dalgalanma önce ekonomiyi ve sonra doğrudan siyasi durumu olumsuz etkilemektedir. Çünkü Ruanda'da ülke nüfusunun %93'ü direkt ya da dolaylı olarak tarımla uğraşmaktadır. 2018 tahmini verilerine göre ülke nüfus 12,5 milyondur. Ülke topraklarının çok küçük ve engebeli olması ile nüfusun fazla olması kıt kaynakların paylaşılması sorununu beraberinde getirmiştir. (İNSAMER) Ülke nüfusunun oldukça yoğun olması buna karşın yeterli gıda üretiminin gerçekleştirilememesi soykırımı tetikleyici etmen olarak ilişkilendirilmektedir. İngiliz iktisatçı Malthus'un nüfus teorisi yaşanan çatışmanın ekonomik zemini konusunda açıklayıcıdır. Teoriye göre nüfus artışı ile gıda üretimi arasındaki fark dengelenmezse kriz kaçınılmazdır. Dengeyi sağlamanın ise yalnızca iki yolu bulunmaktadır. İlki savaş, sefalet, salgın hastalık gibi ölüm oranlarını yükselten negatif engellerdir. İkincisi ahlaki kısıtlamalar, evliliklerin geciktirilmesi gibi doğum oranlarını düşürmeyi sağlayacak önleyici tedbirlerdir. Ruanda soykırımının ırkçı nedenleri dışındaki ekonomik nedenlere bakıldığında Malthus'un nüfus kuramında yer alan negatif engellerin hayata geçirilmiş olduğu tespiti yapılabilir. (Düzler, AFAM, 2017)

2.3. Ruanda'da Mevcut Durum ve Çatışmaların Geleceği

Ruanda'nın yönetim şekli Cumhuriyet olmakla birlikte demokratik olduğunu söylemek güçtür. Son anayasa 2003'te halkoylaması ile kabul edilmiştir. Devlet başkanı ülke çapında yapılan seçimler sonucunda belirlenir.

Parlamento ulusal meclis ve senato olmak üzere iki kanatlıdır. Chambre des Députés olarak adlandırılan ulusal mecliste 80 sandalye, senatoda ise 26 sandalye bulunmaktadır. Senatoda bulunan 26 sandalyenin 12'si seçimle belirlenmekte, 8 senatör devlet başkanı tarafından atanmakta, 4 üye "Forum of Political Organizations" adlı kurum tarafından, 2 senatör de akademisyenlerden seçilmektedir. BM, Afrika Birliği ve Doğu Afrika Birliği üyesidir. 2009'da İngiliz sömürgeci olmamasına rağmen İngiliz Milletler Topluluğu'na da üye olmuştur. Ruanda 2006 yılına kadar 12 idarî bölgeden oluşurken, bu tarihte yapılan bir düzenleme ile bu sayı 5'e düşürülmüştür. Başkent Kigali dışında Doğu, Batı, Kuzey ve Güney olarak belirlenen yeni bölgelerle, soykırım sürecinin izlerini silerek etnik unsurların iç içe yaşadığı bir idarî yapılanma hedeflenmiştir. 1994-2003 arası dönemde ülkede geçici meclis görev yaparken, ilk seçimler 2003 yılında yapılabilmektedir. Mart 1994'te başkan yardımcısı ve savunma bakanı olarak görevlendirilen, Mart 2000'de geçici olarak sürdürdüğü devlet başkanlığı meclis tarafından onaylanarak Ruanda'nın devlet başkanı olan Paul Kagame, 2003, 2010 ve 2017 yılında gerçekleştirilen seçimleri kazanarak görevini sürdürmüştür. Soykırım ve iç savaş sonrasında yaşanan kaotik ortamda öne çıkan bir siyasi figür olan Kagame, seçimlere şaibe karıştırmak, kendisine göstermelik rakiplerle seçim düzenlemek, muhaliflerini ortadan kaldırmak gibi konularda suçlanmıştır. (İNSAMER) Ancak Tutsi ağırlıklı bir hükümet kurmasına rağmen Kagame, iki farklı etnik topluluğun nasıl birlikte barış içerisinde yaşayabileceklerini iyi bir sorumluluk örneği ile göstererek ülkesini yeniden inşa etmiştir. Tutsi ağırlıklı hükümet, Ruanda halkına yaşananları unutturmaya çalışarak intikam içinde hareket etmemiştir. Kagame, ülkenin Hutu-Tutsi halkları gibi ifade edilmesini yasaklamış ve 'Ruandalı' olarak tek bir ortak kimlikte buluşturmuştur. Eğitimde etnik farkları kaldırarak her iki kesim içinde fırsat eşitliği yaratılmıştır. (Tıgılı, Dünya Bülteni, 2014) Bazı yazarlara göre ise soykırım sonrası dönemde Ruanda da etnik konu oldukça karmaşık bir hal almıştır. Çünkü hem reddedilmiş hem de reddedilmiş gibi görülerek siyasi düzeyde araçsallaştırılmıştır. Ruanda'da etnik kökenlerin yasaklanması ve homojen bir Ruanda kimliği yaratılmasına rağmen Anayasa'da Tutsi kelimesi geçmektedir. (Nyirubugara, 2017:29)

2.4. Çatışmayı Doğrudan ve Dolaylı Şekilde Etkileyen Üçüncü Aktörler ve Devletler

Ruanda Cumhurbaşkanı Paul Kagame, Jeune Afrique dergisine verdiği mülakatta Belçika ve Fransa'nın, soykırımın siyasi hazırlığında doğrudan rol aldığı söyleyerek iki ülkeyi kınamıştı. (BBC Türkçe, 2014) Ruanda yönetimi halen Belçika ve Fransa'nın, yüzyılın soykırımının siyasi hazırlığında doğrudan rol alması, soykırımın ideolojik ve teknik alt yapısını oluşturmasından dolayı bu ülkelerden özür beklemektedir. (Türkiye Gazetesi, 7 Nisan 2015) Ruanda'nın soykırım komisyonu MUCYO, 2008'de yayımlanan raporda Fransa'nın soykırım yapan silahlı gruplara eğitim verdiğini belirtmişti. Raporda Fransız askerlerin de katliamlarda rol oynadığı öne sürülmüş, 13 siyasetçi ve 20 memur isim verilerek suçlanmıştır. Ancak suçlananların çoğu, henüz yargı önüne çıkmamıştır. Soykırım tartışmaları yüzünden iki ülke arasındaki ilişkiler 2006 ve 2009 arasında dondurulmuştu. (AlJazeera Turk, 6 Nisan 2014)

1994 yılında bölgedeki BM Barış Gücü'nde görev yapan 10 Belçikalı asker öldürülmüştür. Bunun üzerine Belçika hükümeti askerlerini çekme kararı almıştır. Belçika'nın eski Başbakanı Guy Verhofstad, yıllar sonra mahkemede verdiği ifadede "Eğer Belçika birlikleri orada kalsaydı, yüz binlerce kişinin hayatını kurtarabilirdi" sözleriyle yapılan büyük hatayı itiraf etmiştir. Zira Belçika askerleri toplu katliamların yaşandığı Ruanda'daki barış gücünün belkemiğini oluşturmaktaydı. (Mepa News, 2016) ABD soykırımın olacağını önceden bildiği halde harekete geçmemiş ve BM birliklerinin çekilmesini de desteklemiştir. Gizliliği kaldırılan ABD resmî belgelerinde, Ruanda Devlet Başkanı Juvenal Habyarimana'ya suikastin yapıldığı gün olan 6 Nisan 1994'te, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bir iç genelge yayımlayarak, "Ruanda'da askerlerin iktidarı ele geçirmek istediği ve yaygın şiddet eylemlerinin başlayabileceği" uyarısında bulunduğu yazmaktadır. Pentagon, 5 gün sonraki iç yazışmasında, "Her iki taraf da barış sürecine geri dönülmesi konusunda ikna edilemezse, yüzbinlerce kişinin kanı akacak" şeklinde bir uyarıda bulunmuştur. BM Güvenlik Konseyi, daha sonra 21 Nisan'da çekilme yönünde bir karar almıştır. (Hürriyet, 22 Ağustos 2001) Dönemin ABD Başkanı Bill Clinton, "Dünyanın herhangi bir yerinde etnik çatışmalara müdahale edip etmeyeceğimiz, son tahlilde, bu konunun Amerikan çıkarlarının bütünü içinde taşıdığı ağırlığa bağlı olmak zorundadır." demiştir. Clinton'un pişmanlık açıklamaları ülkesinin imajını düzeltmemiştir. (Yenisöz Gazetesi, 30 Temmuz 2016)

ABD, katliam sırasında öldürülen 10 BM Barış Gücü askerini sebep göstererek bölgede yalnızca 270 askerini bırakmıştır. Dönemin BM Genel sekreteri Kofi Annan'a bağlı olan BM barış gücü komutanı Korgeneral Romeo Dallaire, Annan'ı arayıp ne yapmaları gerektiğini sorduğu ve "müdahale etmeyin" yanıtını aldığını söylemiştir. Dallaire, kendisine uluslararası toplum niçin Ruanda'yı terk etti diye sorulduğunda, şu yanıtı vermişti: "Çünkü Ruandalıların kimse için hiçbir önemi yoktu." (BBC Türkçe, 7 Nisan 2004) BM'nin müdahale etmemesi üzerine katliam daha da şiddetlenmiştir. BM'nin çatışmalar başladığı dönemde inisiyatif almaması, olayları soykırım olarak nitelememesi ve uluslararası alanda tepkisizlik durumu Ruanda'da

soykırımı gerçekleştiren hükümeti cesaretlendirmiştir. (Sabah Gazetesi, 6 Nisan 2010) Dönemin BM Genel Sekreteri Ban Ki-Moon, 1994'te gerçekleşen Ruanda soykırımını engelleyemediği için BM'nin hala utanç içinde olduğunu açıklamıştır. Moon, "Çok daha fazlasını yapabildik. Çok daha fazlasını yapmalıydık. Ruanda'daki askeri birlikler, onlara en çok ihtiyaç duyulduğu anda geri çekildi." Diyerek BM'nin olaylara göz yumduğunu kabul etmiştir. (BBC Türkçe, 7 Nisan 2014) Soykırımda Ruanda'da bulunan Katolik Kiliselerinin büyük rolü bulunmaktadır. Kiliseler Hutu aşırılığına ve Tutsilere karşı artan şiddete karşı durmamış tam tersi dışlanmayı ve şiddeti teşvik eden rejime güçlü destek vermiştir. Kiliseler, etnik siyasete girme ve devlet yetkililerine sadakati teşvik etme konusunda uzun bir geçmişe sahip olduklarından, kilise liderlerinin rejimi desteklemiş ve hükümetin Tutsi karşıtı politikalarını onaylamıştır. (Longman, 2010:162) Kurbanların pek çoğu rahipler, rahibeler ve din adamlarının ellerinde hayatlarını kaybederken, katliamdan kurtulanlar ve Ruanda Hükümeti pek çok insanın sığındıkları kiliselerde öldürüldüğünü açıklamıştır. Hutu yönetiminin yanında durmakla suçlanan Ruanda Katolik Kilisesi, sistematik katliamlarda kilise üyelerinin oynadığı rolden dolayı 2016'da özür dilemişti. Benzer şekilde 2017'de Papa Francesco, soykırımında Katolik Kilisesi'nin rolü nedeniyle Vatikan adına özür dilemiştir. Ruanda Katolik Psikoposluğundan yapılan, 'kilisenin işlediği bütün suçlar' hakkında özür dilemesinin ardından Vatikan'dan da resmi bir özür açıklaması yapılmasıyla klisenin soykırımdaki rolü tescillenmiştir. (Hürriyet Gazetesi, 20 Mart 2017)

3. KARŞILAŞTIRMALI AKTÖR ANALİZİ

Çatışmanın bir tarafı aşırı Hutu hükümeti, Hutu ordusu, Interahamwe grubu, Ruanda Katolik Kilisesi ve örgütlü sivil halk oluşturmaktadır. Diğer tarafta azınlık Tutsi halk, Uganda topraklarında örgütlenmiş RYC ve ılımlı Hutular bulunmaktadır. Ruanda'da çatışmaları başlatan aktör Hutu hükümetidir. Hutu hükümeti, ülkenin resmi ordusunu ve Interahamwe denilen aşırı milis grubu doğrudan kullanmıştır. Ayrıca sivil Hutu halk propaganda yoluyla mobilize edilerek öldürme olaylarına dahil edilmiştir. Dolayısıyla soykırım devlet destekli ve önceden planlanmıştır. RYC, Tutsilere ve ılımlı Hutulara saldırı başladıktan bir gün sonra katliamı durdurmak amacıyla çatışmaya müdahil olmuştur. Çatışmadan zarar gören kesim katledilen Tutsiler ve ılımlı Hutulardır. Taraflardan Hutu Hükümetinin çatışmaya bakış açısı iş birliğine, çatışmaların durdurulmasına veya barış sürecine yatkın değildir. Bu kapsamda RYC'yle kıyaslandığında Hutu hükümetinin uzlaşma zemini zayıf ve çatışmayı sürdürme kapasitesi ve isteği oldukça fazladır. Eğitimli ve görece zengin Tutsi diasporası tarafından Uganda'da kurulan RYC'nin temel motivasyonu Ruandalı Tutsileri korumak ve haklarını savunmaktır. Bu kapsamda öncelikli hedefinin katliamları durdurmak olduğu ifade edilebilir. Sonuç olarak RYC, Hutu hükümetine kıyasla iş birliği, diyalog ve uzlaşmaya daha yatkındır.

Çatışma aktörlerinin pozisyonlarını, niyetlerini ve birbiriyle ilişkilerini anlamak için kapsamlı analiz gerekmektedir. Bu nedenle çatışmanın tarafları arasında SWOT analizi yapılacaktır. SWOT analizi incelenen bir olayda tarafların iç çevreden kaynaklı iç faktörler bakımından güçlü ve zayıf yanları dış çevreden kaynaklı dış faktörler bakımından fırsatlar ve tehditleri belirlemektedir. (Bağcı, 2014:10)

Tablo 1: 1994 Ruanda Soykırımı SWOT Analizi

TARAFLAR (ÇATIŞMA AKTÖRLERİ)	Aşırı Hutu Hükümeti	Ruanda Yurtsever Cephesi (RYC)
İç Faktörler GÜÇLÜ YANLAR (Strengths)	Ruanda nüfusunun çoğunluğu Hutulardan oluşmaktadır. Interahamwe grupları ve ordunun soykırıma doğrudan dahil olması Ülkede bulunan itaat kültürü ve merkezi otoritenin güçlü olması Kilise dahil Sivil halkın kolay şekilde mobilizasyonu	Tutsi nüfusunun ekonomik açıdan zengin ve eğitimli olması Hutular arasında politik bölünme yaşanması Güneyli-Kuzeyli ayrımı ve ılımlı Hutuların Tutsileri desteklemesi
İç Faktörler ZAYIF YANLAR (Weaknesses)	Kötü ekonomik durum Sınırlı kaynakla aşırı nüfusun ihtiyaçlarını karşılama Soykırım sonrası dönemde psikolojik travmanın ana kaynağı olarak görülme Otoriter Patronaj rejimi olması nedeniyle sadece kendi yandaşlarına ekonomik ve siyasal imtiyazlar sağladı. Demokratik Zayıflık	Sömürge dönemi siyasallaştırılmış ırksal kimlikler Tarihsel olarak azınlık Tutsi kralların çoğunluk Hutuları yönetimi buna bağlı olarak psikolojik önyargılar Ülkenin verimli arazilerinin çoğunluğunun Tutsilerde olması nedeniyle net düşman imajı Hutu hükümetinin soykırım öncesi Tutsileri ve ılımlı Hutuları fişlemesi ve ölüm listeleri hazırlaması
Dış Faktörler FIRSATLAR (Opportunities)	Fransa'nın hükümete silah sağlaması ve siyasi desteği Çin'den alınan silahlar Yaşanan olaylara uluslararası tepki gelmemesi ve yaptırım uygulanmaması	Başka bir devlet toprakları (Uganda) üzerinde örgütlenme Uganda ve Burundi'deki Tutsi mülteci nüfusu yani Tutsi Diasporası

Dış Faktörler TEHDİTLER (Threats)	Yabancı yatırımcıların, diplomatik misyonların ülkeyi terk etmesi Uluslararası yardımların olaylar nedeniyle kesilmesi, hükümetin zor durumda kalması Temel ihraç malları çay ve kahvenin dünya pazarında fiyatlarının düşmesi	BM gibi uluslararası kurumlar ve ABD, AB gibi güçlerin müdahale etmemesi BM'nin olayları soykırım olarak tanımlamaktan kaçınması Fransa'nın soykırımı RYC'nin gerçekleştirdiğini iddia etmesi BM'ye bağlı askeri misyonların ülkeden çekilmesi
---	---	--

Kaynak: Kaynakçada kullanılan eserlerden esinlenilerek hazırlanmıştır.

4. STRATEJİ OLUŞTURMA VE UYGULAMA AŞAMASI: ÇATIŞMAYI DÖNÜŞTÜRME STRATEJİSİ BAĞLAMINDA MEVCUT DURUM VE EKSİKLİKLER

1994 Ruanda olaylarında devletler ve BM gibi uluslararası aktörlerin tepkisizliği ve herhangi bir aktörün müdahale etmemesi nedeniyle çatışmayı yatıştırma stratejisi işlevsiz kalmıştır. Doğrudan şiddeti ve şiddetin yayılmasını önlemek amacıyla kullanılan çatışmayı yatıştırma stratejisi Ruanda olayının çözülmesinde arabulucu, kolaylaştırıcı veya danışman olmadığı için kullanılamaz. Çünkü çatışmalar devlet dışı silahlı grup olan RYC'nin askeri müdahalesi ve Hutu hükümetini düşürmesiyle son bulmuştur. RYC'nin askeri müdahalesi soykırım sürecini durdurmuştur. Fiili çatışmaların durması nedeniyle Çatışmayı Çözme stratejisi de uygulanamayacaktır. (Efegil, 2019:52) Ruanda'da çatışma dinamiklerinin yeniden tetiklenmemesi ve benzer olayların yaşanmaması için Çatışmayı Dönüştürme Stratejisi (ÇDS) geliştirilmelidir. Yapısal değişim odaklı olan ÇDS, uzun vadeli barış inşasını, normalleşme sürecini ve siyasi, askeri, güvenlik, insani, sosyal-ekonomik reformlar gerektirmektedir. Demokrasinin geliştirilmesi, katılımcı ve kapsayıcı siyasal reformlar, ayrımcılığın tüm şekliyle sona erdirilmesi, kimliğin tanınması, nefret söyleminin son bulması, medeni haklar, yolsuzlukla mücadele, adalet ve hukukun üstünlüğü, ekonomik reformlar ve psikolojik-siyasal birlikteliğin sağlanması hedeflenmektedir. (Efegil, 2019:71-86)

Tutsi örgütlenme olan RYC'nin iktidara gelmesiyle birlikte fiilen sivillere yönelik silahlı saldırı eylemleri durmuş, kamu düzeni ve güvenlik yeniden tesis edilmiştir. RYC intikam alma eyleminde bulunmamış veya halkı nefret duygusuyla doldurmamıştır. Tam aksine soykırımın izlerini ülkeden silmeye çalışmıştır. Bu kapsamda özellikle 2000 yılında iktidara gelen Paul Kagame 17 yıllık iktidarı boyunca çok sayıda reform gerçekleştirerek soykırımın izlerini silmeye çalışmıştır. Bu reformlar şu şekilde sıralanabilir. 12 idari bölge sayısının 5'e indirilmesi, Tutsi ve Hutu kimliklerinin yasaklanması ve tek Ruanda kimliği kullanımı (Yenişafak Gazetesi, 15 Mayıs 2017) eğitimde fırsat eşitliği ve ırksal, dinsel ayrımcılık uygulamalarının tamamen kaldırılması bu reformlarda en önemlileridir. Barış inşa sürecinde soykırımın Ruanda toplumunun hafızasında açtığı derin yaralar ülke genelini kapsayan altı adet uzlaşi köyü kurularak yok edilmesi hedeflenmiştir. Soykırım suçlularıyla kurban ailelerinin beraber yaşadığı uzlaşi köylerinde karşılıklı anlaşmayla yerleştirilmektedir. (Sabah, 15 Ocak 2017)

Soykırım sonrası dönemde kalıcı barış inşasında akıllara soykırımın baş mimarı Hutu ordusuna ve Interahamwe örgütüne ne olduğu sorusu gelmektedir. RYC'nin aşırı Hutu hükümetini düşürmesiyle birlikte hükümet (Zaire) Kongo Demokratik Cumhuriyeti'ne kaçmıştır. (Kenter, Aydınlık Gazetesi, 2019) Soykırımdan önce Ruanda ordusunu geliştirip eğiten, Hutu hükümetinin müttefiki Fransa, katliamların sonuna doğru rejime aniden yardıma koşmuştur. Fransa, BM aracılığıyla "Beyazları tahliye etmek amacıyla" 2.500 Fransız askeri (TRT Haber, 6 Nisan 2018) görevlendirmiş Turkuaz operasyonunu başlatmıştır. Bu operasyonla soykırım yapanlar koruma altına alınmıştır. (Dünya Bülteni, 12 Mayıs 2017) Ruanda'nın hazırladığı 2017 raporuna göre bu operasyonla yenilen ordu milisleri ve Interahamwe grubu üyeleri Fransa tarafından ülkeden tahliye edilmiş ve diğer ülkelere kaçırılmıştır. (Kara ve Gueye, AA, 2018) Bir kısmı RYC'nin intikam alacağından korkan yaklaşık 2 milyon Hutu arasına karışarak Kongo ve Burundi gibi komşu ülkelere göç etmiştir. Bunlardan yalnızca küçük bir bölümü Ruanda'ya iade edilmiştir. (Clark, TASAMAFRİKA:3) Aşırı Hutu milislerin sadece Ruanda'da değil Ruanda'ya komşu ülkelerde de çatışmaları tetikleme potansiyeli ve ihtimali devam etmektedir.

Barış inşasında gerekli olan demokrasinin işlerliği ve kapsayıcılığı konusunda ülkede büyük sıkıntılar bulunmaktadır. Ruanda göstermelik şekilde çok partili seçimlerin yapıldığı ancak demokrasinin olmadığı hegemonik otoriterlik örneğidir. (Reyntjens, 2014:55) Ülke yönetiminde otoriterlik eğilimi ve demokrasinin zayıf olduğu söylenebilir. Kurduğu RYC Partisi ile 16 yıldır ülkeyi yöneten Paul Kagame, soykırımın ardından yıkıma uğrayan ülkesini yeniden ayağa kaldıran lider olarak anılmaktadır. Ruanda'da yolsuzlukla mücadele ve ekonomik kalkınma için verdiği çabalar uluslararası alanda da kabul görmektedir. Ancak, demokrasi konusunda muhaliflerine uyguladığı sert yöntemler nedeniyle eleştirilmektedir. Kagame, 2013'te Johannesburg'da sürgündeki muhalif Patrick Karegeya'nın ölümünden sorumlu tutulmuştur. Ruanda yönetimi, bunun kendilerine bir saldırı planının parçası olduğunu belirterek cinayetle tüm ilişkilerini reddetmiştir.

Ruanda Anayasası'na göre iki dönem üst üste Cumhurbaşkanı olan Kagame'nin yeniden aday olma şansı bulunmamaktadır. Ancak Kagame'nin anayasayı değiştirerek yeniden aday olmaya çabalaması yani iktidarını devam ettirmek istemesi otoriterleşme eğiliminin kanıtıdır. (Çakır, Amerikanın Sesi, 2014)

Kalıcı barışın sağlanması için gerekli olan psikolojik-siyasal birliktelik toplumsal barış ve uzlaşmayı gerekli kılmaktadır. Soykırım döneminden kalma acıların Ruanda'da yeni bir çatışma dalgasını tetiklememesi bakımından suçluların cezalandırılması önem taşımaktadır. Bu kapsamda soykırım suçlularının yargılanması mağdurların ve aileleri bakımından adaletin ne kadar sağlandığı konusunu gündeme getirmektedir. BM Güvenlik Konseyi, BM Sözleşmesinin VII. Bölümünde verilen yetkiyle ve 8 Kasım 1994'te 955 sayılı kararıyla Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (RUCM) kurmuştur. Mahkeme ad hoc niteliklidir. (Gül, 2018:297) RUCM'nin yargı yetkisinin kapsamı, 1 Ocak 1994 ile 31 Aralık 1994 tarihleri arasında işlenen suçlarla sınırlanmıştır. Ancak, yeni kurulan Ruanda hükümeti bu sınırlamaya karşı çıkarak, 1990'dan itibaren işlenmiş suçların da yargı yetkisi kapsamına alınması gerektiğini belirtmiştir. Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi'nden farklı olarak, mahkemenin, komşu devletlerdeki ihlallerden sorumlu Ruanda vatandaşlarını yargılaması öngörülmüştür. (Uzun, 2003:31) RUCM'nin yargı yetkisine tüm gerçek kişiler girmektedir. (Altınar, 2011:138) Aşırı Hutu hükümeti Başbakanı Jean Kambanda'nın soykırım suçundan yargılanmıştır. (Euronews Türkçe, 5 Şubat 2014) Olayın boyutlarının büyüklüğü ve katliama katılan kişilerin çokluğu nedeniyle, RUCM yetersiz kalmıştır. (BBC Türkçe, 10 Mart 2005) RUCM yargılamaları 2015'de tamamlanmıştır. Ruanda'da ise 'Gacaca' adı verilen halk mahkemeleri 2006 yılında kurulmuştur. Bu mahkemelerde köylerde kurulan ve halkın seçtiği yargıçların yönettiği davalarda 3 kişiye kadar cinayet işleyenler yargılanmıştır. Gacaca mahkemeleri Haziran 2012'de kapatılmıştır. (Bianet, 7 Temmuz 2016) Yerel halktan seçilen ve hukuk eğitimi almamış yargıçlardan oluşan mahkemeler insan hakları örgütleri tarafından uluslararası hukukun normlarına uymadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ancak Kagame, mahkemelerin başarılı olduğunu söylese de bu mahkemeler halk nezdinde güven tazeleyememiştir. Çünkü bu mahkemelerde sadece Hutuları yargılanmakta ve onların işledikleri suçlar cezalandırılmaktadır. Hâlbuki 1994'te Tutsiler de birçok yeri talan etmiş, çok sayıda insanı öldürmüştü ve insanları köylerini terk etmeye zorlamıştır. Ayrıca küçük çocukları istekleri dışında askerliğe zorlamıştır. Bunlar da savaş suçu sayılmasına rağmen Gacaca mahkemelerinde Tutsilerin işledikleri bu suçlardan yargılama yapmamaktadır. Uluslararası ve devlet mahkemelerine olan güvenini yitiren yerel halk (özellikle Hutular) Gacaca mahkemelerinde de adaletsizliği görünce var olan düzenin RYC'nin yani kazananların adaleti olduğu kanısına varmıştır. Bu tür bir anlayış, aynı ülkede yaşamak zorunda kalan iki topluluk arasında barışı getirmeyeceği gibi uzun vadede yeni düşmanlıkların tohumlarını ekme potansiyeline sahiptir. (Öztürk, Bilgesam, 2009) Sonuç olarak Ruanda halkının çok büyük bir kısmının soykırım suçuna katılması, üç kişiden az sayıda insan öldüren Ruandalıların yargılanmaması, yargılamaların hukuk eğitimi almamış kişilerce yapılması ve suçlulara verilen cezaların çok hafif olması nedenleri göz önüne alındığında RUCM ve Gagaca yargılamalarının adalet getirdiğini söylemek imkansızdır. Bu bağlamda yargılamaların toplumda karşılıklı güveni sağlayacak ve karşı tarafa kin, nefret ve intikam duyulmasını engelleyecek ve toplumsal barışa hizmet edecek düzeyde yapılamadığı ifade edilebilir.

5. SONUÇ

1994 Ruanda soykırımı SDM ile analiz edilmiştir. Bu kapsamda sorun tanımlanarak çok boyutlu nedenleri ortaya konulmuştur. Ruanda tarihi Hutu ve Tutsilerin karşılıklı saldırıları ve çatışmalarıyla doludur. Çatışmaların kökeninde kıt ekonomik kaynakların ve siyasi gücün paylaşımı bulunmaktadır. Bu çatışma sarmalını ilerleyen dönemlerde Belçika sömürge döneminde inşa edilen yapay kimliğe dayalı etnik ayrılık daha da sertleştirmiştir. Bu çerçevede 1994 soykırım olayı sürpriz bir gelişme olmadığı sonucuna varılmıştır. Soykırımın nedenleri olarak sosyal, kültürel ve siyasi alanda itaate dayalı siyasal kültür ve kontrol mekanizmasının varlığı, ülkenin engebeli araziye dayalı coğrafi konumu, ülkenin küçük ama nüfusun fazla olması ve buna bağlı olarak yaşanan kıt kaynakların paylaşımı sorunu gösterilmiştir. Soykırım öncesi dönemde ülke ekonomisinin belkemiğini oluşturan kahve ve çay fiyatlarının küresel piyasalarda düşmesi, ülkeye yapılan dış yardımların azalması soykırımın ekonomik tetikleyicisidir. Ayrıca tarihsel olarak azınlık Tutsi kralların çoğunluk Hutuları yönetmesi durumu ve Tutsilerin ekonomik açıdan Hutulara kıyasla daha iyi durumda olması gibi nedenler iki grup arasındaki düşman ve öteki algısını güçlendirmiştir. Olayların soykırıma dönüşeceği önceden bilinmesine rağmen BM, ABD veya Fransa gibi AB ülkeleri herhangi bir müdahalede bulunmamış var olan BM barış gücü de ülkeden çekilmiştir.

Stratejik Diyalog modeline göre karşılaştırmalı aktör analizi yapılmıştır. Bu çerçevede çatışmanın bir tarafı aşırı Hutu hükümeti, Hutu ordusu, Interahamwe grubu ve örgütlü sivil halk oluşturmaktadır. Diğer tarafta azınlık Tutsi halk, Uganda topraklarında örgütlenmiş RYC ve ılımlı Hutular bulunmaktadır. Ruanda'da çatışmaları başlatan aktör Hutu hükümetidir. Hutu hükümeti, ülkenin resmi ordusunu ve Interhawme denilen

aşırı milis grubu doğrudan kullanmıştır. Ayrıca sivil Hutu halk propaganda yoluyla mobilize edilerek öldürme olaylarına dahil edilmiştir. Dolayısıyla soykırım devlet destekli ve önceden planlanmıştır. Soykırım olayı ve filli çatışmalar devlet dışı silahlı grup olan RYC'nin askeri müdahalesi ve Hutu hükümetini düşürmesiyle son bulmuştur. Olaya devletler ve BM gibi uluslararası aktörlerin tepkisizliği ve herhangi bir aktörün müdahale etmemesi nedeniyle çatışmayı yatıştırma stratejisi işlevsiz kalmıştır. Fiili çatışmaların durması nedeniyle Çatışmayı Çözme stratejisi de uygulanamayacağı sonucuna varılmıştır. Ruanda'da çatışma dinamiklerinin yeniden tetiklenmemesi ve benzer olayların yaşanmaması için Çatışmayı Dönüştürme Stratejisi geliştirilmesi uygun bulunmuştur. Bu strateji kapsamında mevcut Ruanda hükümetinin gerçekleştirdiği idari, siyasi, eğitim, ekonomik, sosyal alanlarda reformlar gerçekleştirilmiş, homojen Ruanda kimliği ve idari siyasi birimlerin azaltılması ile toplumsal bütünleşme artırılmış, soykırım suçlularına yönelik yargılamalar yapılmıştır. Ancak bu reformlarla birlikte Çatışmayı Dönüştürme Stratejisi aksatacak sorunlar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki yargılamaların toplumsal barışa ve uzlaşya hizmet edecek düzeyde yapılması ve adalet getirmekten uzak olmasıdır. İkincisi barış inşa sürecinde gerekli olan demokrasinin işlerliği ve kapsayıcılığı konusunda ülkede büyük sıkıntılar bulunmasıdır. Ülke yönetiminde otoriterlik eğiliminin fazla ve demokrasinin ise zayıf olması en büyük sorundur. Üçüncü olarak devrilen aşırı Hutu hükümetine bağlı Hutu ordusu ve Interahamwe grubuna bağlı milislerin komşu ülkelere kaçması ve faillerin yakalanamaması toplumsal uzlaşyayı derinden sarsmaktadır. Bu sorun sadece Ruanda'da değil ona komşu olan Burundi gibi ülkeleri de etkileme ve etnik çatışmayı tetikleme potansiyeline sahiptir. Son olarak Ruanda son yıllarda her ne kadar ekonomik açıdan ilerleme kaydetmiş olsa da çatışmaların kökeninde yatan tarıma dayalı kıt kaynakların paylaşımı sorununu çözülmemiştir. Sonuç olarak Ruanda hükümeti tarafından bu dört sorunun Çatışmayı Dönüştürme Stratejisi bağlamında yeniden ele alınması ve Ruanda halkının tatmin edici düzeyde reformlar yapılmasını gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Altın, S., (2011). "Soykırım Suçlarında Zaman Aşımı Sorunu", Çankaya Üniversitesi Hukuk Dergisi, 7(2):125-142.
- AlJazeera Türk. (2014). "Ruanda'dan Fransa'ya Soykırım Suçlaması", <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ruandadan-fransaya-soykirim-suclamasi>, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Bradol, J.H. ve Le Pape, M. (2017) Humanitarian Aid, Genocide and Mass Killings: Medecins Sans Frontieres The Rwandan Experience, 1982-1997, Manchester Üniversitesi Yayınları, Humanitarianism: Key Debates And New Approaches Yayın Dizisi, Manchester.
- Bağcı, H. (2014). "Önsöz Yerine: Çatışma Analizi", Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi, (ed. Nezir Akyeşilmen), 2. Baskı, ODTÜ Yayıncılık.
- BM ve 'Egemenlerin Barışı', Mepa News, 28 Kasım 2016, <https://www.mepanews.com/bm-ve-egemenlerin-barisi-2921h.htm>, (erişim tarihi: 11.03.2020)
- BBC Türkçe. (2004). "Barış Gücü Komutanı Gözünden Ruanda Soykırımı", http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2004/04/040407_rwanda_letter5.shtml, (erişim tarihi: 12.08.2020)
- BBC Türkçe. (2014). "BM Ruanda Soykırımı Nedeniyle 'Utanç İçinde'", https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140407_ruanda, (erişim tarihi: 12.08.2020)
- BBC Türkçe. (2005). "Soykırım Davaları Köy Mahkemelerinde", http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/03/050310_rwanda_courts.shtml, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Bruce-Lockhart, K. (2016). "Nefret Söylemi Ne Zaman Şiddet Üretir Hale Gelir", <https://t24.com.tr/haber/nefret-soylemi-ne-zaman-siddet-uretir-hale-gelir,328716>, T24.
- Bianet, Bağımsız İletişim Ağı, (2016). "Ruanda Soykırımının İki Failine Ömür Boyu Hapis", <https://m.bianet.org/bianet/hukuk/176542-ruanda-soykirimi-nin-iki-failine-omur-boyu-hapis>, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Campbell, B. (2015), The Geometry Of Genocide: In Study Pure Sociology, Virginia Üniversitesi Yayınları, London.
- Ceylan, İ. (2017). "Kaderiyle Baş Başa Afrika: Ruanda Soykırımı", GiaDergisi, <https://gaiadergi.com/kaderiyle-basbasa-afrika-ruanda-soykirimi/>, (erişim tarihi: 14.03.2020)

- Clark, P. “Demokratik Kongo Cumhuriyetinde Barışı, Demokrasiyi ve Adaleti Sürdürmek”, (çev. Fatma Günce Kanlı), <http://www.tasamafrika.org/pdf/yayinlar/Clark-TR.pdf>, (erişim tarihi:28.10. 2020)
- Çakmak, D. (2011). “Soykırım Suçu: Suçun Gerçekleştiği Ruanda Örneği (1992) ve Suçun Gerçekleşmediği Ermeni Tehciri (1915), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 38. ICANAS Bildirileri, 2(2):501-524, Ankara.
- Çakır, A. (2014). “Ruanda ile Fransa Arasında Soykırım Krizi”, Amerikanın Sesi.
- Düzler, G. (2017). “Ruanda Soykırımının Ekonomi Politik Nedenleri”, AFAM, <https://www.afam.org.tr/ruanda-soykiriminin-ekonomi-politik-nedenleri/>, (erişim tarihi:14.10.2020)
- Dünya Bülteni. (2017). “Ruanda’daki Soykırım Sömürgecilerin Eseri”, <https://www.dunyabulteni.net/afrika/ruandadaki-soykirim-somurgecilerin-eseri-h400262.html>, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Epstein, H.C. (2017), “America’s secret role in the Rwandan genocide”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/news/2017/sep/12/americas-secret-role-in-the-rwandan-genocide>, (erişim tarihi:14.10.2020)
- Efegil, E. (2019). Devlet İçi Çatışmalar ve Çatışma Yönetimi (Ders Notları), Sakarya.
- Euronews Türkçe. (2014). “Fransa’da Tarihi Dava”, <https://tr.euronews.com/2014/02/05/fransada-tarihi-dava>, (erişim tarihi:14.10.2020)
- Euronews Türkçe. (2012). “Ruanda soykırımını yargılayan Gacaca mahkemeleri kapatıldı”, <https://tr.euronews.com/2012/06/19/ruanda-soykirimini-yargilayan-gacaca-mahkemeleri-kapatildi>, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Gül, Y. E. (2018) “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve İnsan Haklarına Katkıları”, Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 3(1):293-303.
- Güzelipek, Y. A. (2015). “Uluslararası Toplum ve Ruanda’nın Normalleşme Çabaları”, AİBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 15(2):189-205.
- Hürriyet Gazetesi. (2001). “ABD Ruanda Soykırımını Bilmesine Rağmen Kilini Kıpırdatmamış!”, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/abd-ruanda-soykirimi-bilmesine-ragmen-kilini-kipirdatmamis-38260554>, (erişim tarihi: 12.08.2020)
- Hürriyet Gazetesi. (2010). “Ruanda Eski Devlet Başkanı Habrayama’yı Hutular Öldürdü”, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ruanda-eski-devlet-baskani-habyarimanayi-hutular-oldurdu-13443849>, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Hürriyet Gazetesi. (2017). “Papa Francis Kilise Adına Özür Diledi”, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/papa-francis-kilise-adina-ozur-diledi-40401525>, (erişim tarihi:13.10.2020)
- İNSAMER, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, https://insamer.com/tr/ruanda_780.htm, (erişim tarihi: 28.10.2020)
- Kara, M., ve Gueye, M. (2018). “Hitler’in Politikaları Ruanda’da Uygulandı”, AA.
- Kenter, G. (2019). “Fransa’nın Utanç Dosyası”, Aydınlık Gazetesi.
- Longman, T. (2010). Christianity And Genocide In Rwanda, Cambridge Üniversitesi Yayınları, New York.
- Mamdani, M. “Devlet Oluşumunun Temeli Olarak Fetihden Rızaya: Ruanda Üzerine Düşünceler”, (çev. İzzet Mert Ertan), <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/95844>, (erişim tarihi:13.10.2020)
- Milliyet Gazetesi. (2010). “16 Yıldır Aranan Katliam Sanığı Yakalandı”, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/16-yildir-aranan-katliam-sanigi-yakalandi-1258305>, (erişim tarihi: 19.09.2020)
- Nyirubugara, O. (2017). Novels of Genocide: Remembering and Forgetting the Ethnic Other In Fictional Rwanda, Memory Traps Cilt:2 Yayın Dizisi, Sidestone Yayınları, Leiden.
- Özdel, G. (2012). “Faucault Bağlamında İktidarın Görünmezliği ve “Ponoptikon” İle “İktidarın Gözü” Göstergeleri”, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 2(1):22-29.

- Öztürk, H. (2009). “Ruanda’da Yeni Bir Soykırımın Ayak Sesleri”, Bilgesam, <http://www.bilgesam.org/incele/731/-ruanda%E2%80%99da-yeni-bir-soykirim-ayak-sesleri/#.XItA73tKjIU>, (erişim tarihi:13.10.2020)
- Öztürk, H. (2015). “Etnik Kimliklerin Değil Siyasi Elitlerin Çıkar Savaşı”, Bilgesam, <http://www.bilgesam.org/incele/2104/-burundi--etnik-kimliklerin-degil-siyasi-elitlerin-cikar-savasi/#.XItDKntKjIU>, (erişim tarihi:13.10.2020)
- Öztürk, E. Ç. (2011). “Toplumsal Yapılar ve Şiddet”, Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi, 1(1):67-113.
- Reyntjens, F. (2014). Political Governance In Post-Genocide Rwanda, Cambridge Üniversitesi Yayınları, New York.
- Sabah Gazetesi. (2010). “Ruanda Katliamının Perde Arkası”, https://www.sabah.com.tr/galeri/dunya/ruanda_katliamının_perde_arkasi, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Sabah Gazetesi. (2017). “Ruanda’da katliamcılarla kurbanları barıştıran köy”, [https://www.sabah.com.tr/dunya/2017/01/15/ruandada-katliamcılarla-kurbanlari-baristiran-koy](https://www.sabah.com.tr/dunya/2017/01/15/ruandada-katliamcilarla-kurbanlari-baristiran-koy), (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Sputnik Türkçe. (2016). “Ruanda: Fransa ile Yüzleşmemiz Gereken Çok Şey Var”, <https://tr.sputniknews.com/afrika/201611031025614309-ruanda-fransa-yuzlesmemiz-gereken-cok-sey-var/>, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Söylemez, M. M. (2018) “Mahfuzat: Batı’nın İnsanlığa Bağışı Irkçılık Mağduru Ruanda”, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4(1):145-156.
- Sencerman, Ö., “Batılı Kolonyal Güçlerin 1994 Ruanda Soykırımına Etkisi”, Güvenlik Stratejileri Dergisi, 18(9):0-75.
- Türkmen, F. C. (2018). “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Ruanda İç Savaşı”, 21. Yüzyıl Enstitüsü Dergisi, 5:119-132.
- Tıgılı, İ. (2014). “20. Yılında Ruanda Katliamı”, Dünya Bülteni, <https://www.dunyabulteni.net/haber-analiz/20-yilinda-ruanda-katliami-h294586.html>, (erişim tarihi:10.07.2020).
- TRT Haber. (2018). “Dünyanın Gözü Önünde 800 Bin Ruandalı Katledildi”, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/dunyanin-gozu-onunde-800-bin-ruandalı-katledildi-359164.html>, (erişim tarihi:14.10.2020)
- Türkiye Gazetesi. (2015). “Ruanda Soykırımının 21. Yıldönümü”, <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/dunya/254351.aspx>, (erişim tarihi: 20.09.2020)
- Uzun, E. (2003). “Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü”, Anadolu Üniversitesi İİBF Sosyal Bilimler Dergisi, 3(2):25-47.
- United States Holocaust Memorial Museum Holocaust Encyclopedia, “Pogromlar”, y.t.y., <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/pogroms>, (erişim tarihi: 19.09.2020)
- Weiss-Wendt, A. (2010) “The State and Genocide”, The Oxford Handbook The Genocide Studies (ed. Donald Bloxam ve A. Dirk Moses), Oxford Üniversitesi Yayınları, New York.
- White, D. (2015) The Ignorant Bystander: Britain And Rwandan Genocide Of 1994, Manchester Üniversitesi Yayınları, Manchester.
- Yenisöz Gazetesi. (2016). “Fransa, BM ve ABD İçin İnsanların Hiçbir Önemi Yoktu”, <http://www.yenisoz.com.tr/fransa-bm-ve-abd-icin-insanlarin-hicbir-onemi-yoktu-haber-14755>, (erişim tarihi:14.10.2020)
- Yenişafak Gazetesi. (2017). “Soykırımdan Yükselişe Ruanda”, <https://www.yenisafak.com/ekonomi/soykirimdan-yukselise-ruanda-2661762>, (erişim tarihi: 20.09.2020)